

КАРТОГРАФІЯ ЗЛОЧИНУ: ГЕОПОЕТИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ДЕТЕКТИВУ

CARTOGRAPHY OF CRIME: GEOPOETIC ASPECTS OF UKRAINIAN HISTORICAL DETECTIVE FICTION

Філоненко С.О.,

orcid.org/0000-0003-1023-468X

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри філології

Українського католицького університету

Історичний детектив є одним із найбільш трендових та популярних жанрів кримінальної прози в сучасній українській та зарубіжній масовій літературі. Він сполучає гостроту соціальної проблематики, впізнаваність історичних декорацій із напруженою інтригою розслідування злочинів. У зарубіжній детективній літературі цей жанр відомий із середини ХХ століття, однак поява найбільш успішних циклів відбулася на межі ХХ–ХХІ століть. В українському письменстві історичні детективи розвинулися у 2010-х роках. Історичний детектив належить до ландшафтних жанрів популярної літератури, в яких сетінг (декорації) є суттєвим компонентом, що забезпечує його впізнаваність. Історичні детективи картографують простір криміналу, описуючи місця скоєння злочинів та процес їхнього розслідування. У детективних романах «Скриня для гетьмана» Василя Добрянського та «Готель «Велика Пруссія» Богдана Коломійчука українські слідчі здійснюють мандрівку до Німеччини, виконуючи приватне доручення. В обох романах кримінальний жанр переплітається зі шпигунським, бо злочини мотивовані геополітичними чинниками. Обидва автори використали потенціал детективного жанру, щоб порушити низку геополітичних, національних, соціальних проблем, спроектованих на сьогодення. Берлін постає в романах як осередок криміналу, спричиненого внутрішньо-політичними та геополітичними чинниками. За простором Німеччини незримо присутня і українська територія, українські інтереси, оскільки саме на українській території вирішується майбутня доля Європи. У такий спосіб письменники розмикають український простір до ширшого світу і показують національну історію як частку європейської. Разом з тим, вони акцентують не тільки криміналізований світ Німеччини, але й загальний злочин великих держав проти української нації, яку вони в майбутньому залишають без підтримки перед обличчям грізного ворога.

Ключові слова: історичний детектив, геопоетика, ландшафт, жанр, картографія.

The historical detective fiction is one of the most trendy and popular genres of crime fiction in contemporary Ukrainian and world popular literature. It combines the acuteness of social problems, the recognizability of historical scenery with the intense intrigue of crime investigation. In foreign detective fiction, this genre has been known since the middle of the 20th century, but the appearance of the most successful book series took place at the turn of the 20th–21st centuries. Historical mysteries emerged in Ukrainian literature in the 2010s. The historical detective story belongs to the landscape genres of popular fiction, in which the setting (scenery) is an essential component that ensures its recognizability. Historical detective novels map the space of crime, describing the places where crimes were committed and the process of their investigation. In the detective novels “The Hetman's Chest” by Vasyl Dobryanski and “Great Prussia Hotel” by Bogdan Kolomyichuk, Ukrainian investigators travel to Germany on private errands. In both novels, the criminal genre is intertwined with the spy stories, because the crimes are motivated by geopolitical factors. Both authors used the potential of the detective genre to address a number of geopolitical, national, and social problems projected for the present. Berlin appears in the novels as a center of crime caused by internal political and geopolitical factors. Ukrainian territory and Ukrainian interests are invisibly present behind the expanse of Germany, since it is on Ukrainian territory that the future fate of Europe is decided. In this way, writers open the Ukrainian space to the wider world and show national history as a part of European history. At the same time, they emphasize not only the criminalized world of Germany, but also the general crime of the great powers against the Ukrainian nation, which they will leave without support in the face of a formidable enemy in the future.

Key words: historical detective fiction, geopoetics, landscape, genre, cartography.

Історичний детектив є на сьогодні одним із трендів сучасного українського книжкового ринку. Письменницький інтерес до нього виник у 1990-х – 2000-х роках, коли були оприлюднені твори Валерія Шевчука «Око прірви» (1996), Сергія Федаки «Валет Валентина Другета» (2010), а також цикл «київських детективів у стилі ретро» Валерія і Наталі Лапікур під загальною назвою «Інспектор і кава» із серійним героєм – інспектором київського карного розшуку Олексієм Середою: «Непосидючі покійнички» (2006),

«Вилон бандюг по-науковому» (2005), «Поїзд, що зник» (2004).

Утім, справжній сплеск популярності жанру в Україні розпочався із 2010-х років, коли були опубліковані великі авторські цикли та одиничні твори Владислава Івченка, Андрія Кокотюхи, Богдана Коломійчука, Лори Підгірної, Василя Добрянського (Бориса Крамера), Ольги Саліпи, Юрія Винничука, Юрія Даценка, Дмитра Безверхнього, Валентина Тарасова, Ірен Роздобудько, Наталки Сняданко, Олександра

Гавроша, Сергія Оксеніка, а видавництва: «Фоліо», «Темпора», «Vivat», «Видавництво Старого Лева», «КМ-Букс», «Фабула» та інші – стали формувати лінійки історичних детективів та жанрові серії.

Українські письменники та видавці, вочевидь, орієнтуються на зарубіжний тренд (здебільшого європейський та американський), який почав свій відлік від роману-бестселера Умберто Еко «Ім'я рози» (1980). На межі ХХ–ХХІ століть у світовому письменстві з'явився величезний масив історико-детективних циклів Енн Перрі, Філіпа Керра, Ліндсі Девіса, Джона Меддокса Робертса, Поля Догерті, Пітера Трімейна, Сюзанни Грегорі, Діани Гебельдон, Морін Дженнінгс, Жана-Франсуа Паро, Клода Ізнера, Марека Красевського, Кшиштофа Бохуса, Ришарда Цвірля, Фолькера Кутчера, Абіра Мухерджі, Нікласа Натт-о-Дага, які стали успішними літературними проектами, що охоплюють якнайширшу географію (дія в них розгортається практично в усіх країнах та на всіх континентах, в усі часові періоди). Історичний детектив став глобалізованим і трансмедійним жанром, що підтверджують численні телевізійні адаптації літературних творів («Сержант Крібб», «Кадфаель», «Розслідування Мердока», «Вавилон–Берлін», «Гранчестер», «Ніколя ла Флок» та інші). Це є знаком популярності, актуальності та резонансності жанру, який спроможний порушувати цілий спектр соціальних, політичних, національних, психологічних проблем сучасного суспільства, проєктуючи їх на історичний матеріал. Позаяк українські детективи часто звертаються до досвіду життя українців в Австро-Угорській та Російській імперіях, то закономірним є застосування авторами постколоніальної оптики у циклах романів.

Історичний детектив сполучає ознаки двох жанрових канонів: історичного роману (Вальтер Скотт) та детективної прози (Едгар Алан По, Артур Конан Дойль). За визначенням німецького дослідника Томаса Ніше: «Історико-детективна проза – це комбінація історичного факту й кримінальної прози. Або, якщо бути більш точним: історико-детективна проза – це наратив, що вбудовує уявний злочин та уявні характери в рамках обставин, персонажів та подій, що визнаються і сприймаються як історично автентичні й точні» [1, с. 124].

Вітчизняні детективісти, слідуючи літературній моді, запрошують читачів в історичні подорожі урбаністичними та рустикальними просторами України та Європи. Кримінальний жанр традиційно був схильний до локалізації: згадаймо

перші детективні новели американця Едгара Алана По «Убивства на вулиці Морґ» та німця Ернста Теодора Амадея Гофмана «Мадмуазель де Скудері», декорацією для яких був уявний Париж (в назві новели По навіть конкретизована вигадана вулиця Морґ). Тому логічно зарахувати історичний детектив до групи *ландшафтних жанрів* популярної літератури, як і вестерн чи планетарний фантастичний роман.

Студіювання просторового виміру історичного детективу базується на категоріях геокритики та літературної картографії. У новому тисячолітті поширилися географічні гуманітарні студії, що були означені як просторовий поворот у теорії. За словами Роберта Таллі, «в останні кілька десятиліть просторовість стала ключовим концептом для літературних і культурних студій» (книга «Spatiality» 2013 року) [2, с. 3]. Ніл Александр у статті «Про літературну географію («On Literary Geography», 2015 рік) наголосив на інтердисциплінарності таких досліджень, що утворюють особливе поле між географією та літературознавством і отримують різноманітні назви: уявна географія, літературна картографія, геокритика, геопоетика, гео-гуманітаристика [3, с. 3].

Популярна література добре надається до прочитання через призму геокритики, оскільки її жанри й формули тримаються на ефекті ескапізму, що передбачає *імерсивність* – занурення читача у вигаданий світ історичних пригод, романтичної утопії, фентезі, вестерну тощо. У більшості популярних творів спостерігається чітка кореляція між жанром і сетінгом (декораціями). Як стверджує Ліза Флетчер у книзі «Популярна белетристика і просторовість: читання жанрових сетінгів» («Popular Fiction and Spatiality: Reading Genre Settings», 2016), «географія і жанр взаємно визначають одне одного» [4, с. 1], а «автори жанрової белетристики зазвичай є майстрами у створенні вигаданих світів, з уявною історією та географією» [4, с. 3].

Як стверджує німецька дослідниця Ева Ердманн у розлогій статті «Картографічна проза: світова мапа міжнародного детективу» («Topographical Fiction: A World Map of International Crime Fiction» (2011), «географічний сетінг детективного роману має велике значення для його теперішнього успіху з двох причин. По-перше, сетінги, обрані для виробництва серій детективних романів, неодноразово використовуються в індивідуальних випадках у серії, так що публіка щоразу краще пізнає невідомий географічний простір. Акцентовані сетінги та топографічні посилання також важливі для успіху детек-

тивного роману в його історичному розвитку від ХХ століття дотепер, позаяк вони не просто надають певного колориту, але залучені у процес розплутування злочину» [5, с. 274].

Можна сказати, що історичні детективи картографують простір криміналу, описуючи місця скоєння злочинів та процес їхнього розслідування. Ландшафти розгортаються перед читачем, немов велетенські мапи, де назви вулиць, площ, вокзалів, готелів, кафе, тюрем і судів допомагають навігації уявним простором. Поширеною є практика видання історичних детективів із картами на форзаці чи на вкладках (на українському книжковому ринку вона послідовно застосована у «львівському» циклі детективів Андрія Кокотюхи, що виходили у видавництві «Фоліо»). Найбільш популярні детективні серіали інспірують захоплення літературним туризмом, коли аматори детективів мандрують слідами улюблених героїв. Одним з яскравих зразків таких популярних туристичних локацій є музей Шерлока Голмса в Лондоні, що має фікційну адресу Бейкер-стріт, 221б.

Щоб проілюструвати сказане вище, звернемося до двох романів сучасних українських детективістів: «Скрина для гетьмана» Василя Добрянського (2022) [6] та «Готель Велика Прусія» Богдана Коломійчука (2019) [7], з метою дослідити, як літературний простір функціонує в сучасному українському історичному детективі. Обидва згадані твори входять до більших циклів. Перший – до циклу про пригоди капітана Кліма Жеграя, який розслідує злочини на замовлення гетьмана Павла Скоропадського: «Помилка капітана Жеграя» (2020), «Трибунал апостолів» (2021), «Скрина для гетьмана» (2022), «Ніхто не скаже «Прощавай!»» (2023); другий – до циклу про пригоди комісара поліції Львова-Лемберга Адама Вістовича на початку ХХ століття та під час Першої світової війни: «Таємниця Єви» (2014), «В'язниця душ» (2015), «Небо над Віднем» (2015), «Візит доктора Фройда» (2016), «Готель «Велика Прусія» (2019), «Експрес до Галіції» (2020), «300 миль на схід» (2022).

В обох романах сищик з України діє як приватний детектив, здійснюючи подорож на чужу територію, зокрема до Німеччини (Берлін), виконуючи приватне доручення. Що важливо, в обох романах детективний жанр переплітається зі шпигунським, оскільки і Україна, і Німеччина показані як геополітичні театри, де кримінал напряму пов'язаний з іграми спецслужб великих держав. У романі «Скрина для гетьмана» Клим Жеграй мандрує з Києва до Берліна, щоб упередити замах на Гетьмана під час його німецького візиту до

Кайзера. У романі «Готель Велика Прусія» Адам Вістович вирушає зі Львова до Берліна, спершу щоб допомогти дружині Анні виплутатися з ризикованої ситуації (жінка стала свідком убивства), а згодом дістає замовлення на розслідування серії вбивств від короля позенської мафії Удо Вінкеля. І Василь Добрянський, і Богдан Коломійчук використали потенціал детективного жанру, щоб порушити низку геополітичних, національних, соціальних проблем, які мотивують скоєння злочинів.

Роман «Скрина для гетьмана» починається з опису місця вбивства популярного в Берліні автогонщика Альтмана Бена. Сетінг витримано в похмурому стилі нуару: «...біля пагорба Кройцберг, у тихому й бідному робітничому передмісті Берліна, ніби в потойбічному світі, протяжно вили пси й темніли вікна, наче за ними не було жодної живої душі. Будинки мертвих і сліпих чекали дня, щоб ожити й прозріти. Вони насторожено причаїлися, закутавшись у чорний саван» [6, с. 7]. Депресивну картину доповнює зображення грози і неприємного запаху з річки: «Так тхне бідою, що невідворотно напливає й протрує свідомість лихим передчуттям. Іскріння дротів обпалювало неспокійне гілля. Блискавки заливали кров'ю чорне й розвихрене небо» [6, с. 7].

Нічний мегаполіс стає ідеальним місцем для загадкового вбивства Альтмана ще й тому, що абсолютно невідомі мотиви злочину. Берлін 1918 року політизований, заражений бацилою соціалізму, з якою не може впоратися кримінальна поліція. Тому на стінах будинків уночі вивішують червоні прапори і пишуть соціалістичне гасло «Frieden». Капітана Жеграя одразу вражають ознаки розпаду суспільного порядку, він відчуває, що Берлін, як і вся імперія, перебуває на межі катастрофи, яку несе війна. Герой мимоволі порівнює улюблену українську столицю і Берлін: «Київ має розгублений вигляд. А Берлін – незадоволений, навіть розлючений. Берлін – місто війни. Київ – місто поразки. Ось і вся різниця» [6, с. 43].

Для героя велетенське місто є абсолютно незнайомим і чужим простором, де він змушений прокладати свої маршрути, шукати сліди, вести слідство буквально напромацьки. Жеграй має політичне завдання від гетьманської розвідки – упередити замах на Скоропадського і Кайзера під час візиту, запобігти міжнародному конфлікту. Детектив мусить відшукати російських терористів, які розчинилися в заплутаному урбаністичному просторі. Він звертається по допомогу і до кримінальної поліції, і до нічних королів берлінського життя. Однак для

всіх він є чужаком, «зондерермітлером» (спеціальним слідчим), представником країни, якої немає на карті і чия доля залежить від великих держав. Символічно, що Жеграй німецькі колеги постійно іменують російським поліцейським, він з обуренням виправляє їх, що є українцем. Однак для німецької влади Україна є лише територією, а не державою, ласим шматком для завоювання і контролю, використання багатих ресурсів.

Клим Жеграй відчуває роздвоєність міського простору: вдень у Берліні править поліція, прагнучи навести лад, але вночі панують соціалісти, терористи та кримінал. Ще одним просторовим виміром детективу є віртуальний простір німецьких медіа, які були надзвичайно впливовими в той час. У той час як поліція прагнула замовчати вбивство автогонщика, німецькі газети підхопили сенсацію і висували безліч версій злочину, вимагаючи результатів від офіційного слідства. Місце злочину також немов роздвоюється: реальна локація – і її медійні віддзеркалення в репортажах і фотографіях. Попри те, що поліція вперто пропонувала звичайні кримінальні мотиви вбивства Альтмана, український сищик зміг викрити цілу схему з махінаціями з військовим постачанням і торгівлею наркотиками, в якій були задіяні вищі посадовці в державі, а також мафія і контрабандисти. Переплетіння політики і криміналу є властивою рисою нуару.

Клим Жеграй у фіналі виконав своє міжнародне завдання і знешкодив російських терористів. Утім, письменник демонструє геополітичну поразку України, яку великі держави Антанти прирікають на небуття: Роман звершується похмурими пророцтвами, викладеними в листі британського дипломата Бьюкенена до гетьмана: «Світ напередодні змін. Берлін незабаром впаде. Карта Європи зміниться. Старі народи повернуть порядок і справедливі кордони. Німеччина більше ніколи не матиме вирішального впливу на світову політику. Майбутнє України ми бачимо в союзі з білою Росією. Україні належить залишитися частиною тієї великої держави, яку ми втратили і за якою тужимо» [6, с. 314–315].

У романі Богдана Коломійчука «Готель Велика Прусія» комісар Адам Вістович відправляється до Німеччини на прохання дружини, акторки Анни Каліш, яка знайшла тіло вбитого комісара

поліції Йоахіма Лютке. Місце злочину в Берліні описано в традиціях класичного детективу: незачинені двері, сильний запах диму, нерухоме тіло обличчям униз. У паніці жінка втікає з місця злочину, але просить чоловіка приїхати і допомогти. Несподівано для себе Вістович отримує замовлення від короля мафії Удо Вінкеля розплутати цей злочин, а також два схожі вбивства: банкіра Штефана Дрезена в Берліні та підприємця Фелікса Ціммермана на курорті Курнік біля Позена.

У розслідуванні сплітаються політичні, шпигунські та особисті мотиви. Німеччина напередодні Першої світової постає величезним геополітичним театром, де діють політики, військові, шпигуни і контррозвідники, сектанти, бандити і мафіозі. Так само, як і в романі Василя Добрянського, Богдан Коломійчук змальовує зовнішню російську загрозу, яка розхитує німецьке суспільство зсередини. Знову ж вищі посадовці виявляються причетними до корупції та шпигунських мереж, що ведуть до Росії. Львів-Лемберг постає маленькою ланкою на шляху спецагентів, які вистежують кораблі кайзерівського флоту, прикриваючись контрабандою сигар. Берлінські та позенські злочини стають предметом конфлікту між кримінальною поліцією Кріпо та контррозвідкою Евіденцбюро, уособленою через постать полковника Альфреда Редля. Редль виступає в усьому циклі детективів Коломійчука то суперником, то помічником Адама Вістовича.

Таким чином, історичні детективи картографують місця сенсаційних злочинів у Берліні, але й саме місто постає як осередок криміналу, спричиненого внутрішньополітичними та геополітичними чинниками. За простором Німеччини незримо присутня й українська територія, українські інтереси, оскільки саме на українській території вирішується майбутня доля Європи. У такий спосіб письменники розмикають українським простір до ширшого світу і показують національну історію як частку європейської. Разом з тим, вони акцентують не тільки криміналізований світ Берліна і Позена, але й загальний злочин великих держав проти української нації, яку вони в майбутньому залишають без підтримки перед обличчям грізного ворога – Російської імперії та радянської Росії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kniesche Thomas W. Crime Fiction as Memory Discourse: Historical Crime Fiction from Germany. *Contemporary German Crime Fiction* / Ed. Kniesche Thomas W. Berlin/Boston: De Gruyter, 2019. Pp.123–158.
2. Tally Robert T. Jr. *Spatiality*. London & New-York: Routledge, 2013. 180 p.

3. Alexander Neal. On Literary Geography. *Literary Geographies*. 2015. 1 (1): 3–6.
4. Popular Fiction and Spatiality: Reading Genre Settings / Ed. by Lisa Fletcher. New-York: Palgrave Macmillan. 2016. 239 p.
5. Erdmann Eva. Topographical Fiction: A World Map of International Crime Fiction. *The Cartographic Journal*. 2011. Vol. 48. No. 4. Pp. 274–284.
6. Добрянський В. Скриня для гетьмана: роман. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2022. 320 с.
7. Коломійчук Б. Готель «Велика Пруссія»: роман. Львів: Видавництво Старого Лева, 2022. 280 с.